

**КРЫВІЦКАЕ НАВУКОВАЕ ТАВАРЫСТВА
ПРАНЦІША СКАРЫНЫ**

Др. Я. СТАНКЕВІЧ

**ЭТНОГРАФІЧНЫЯ й ГІСТОРЫЧНЫЯ
ТЭРЫТОРЫІ й ГРАНІЦЫ
БЕЛАРУСІ**

**ETHNOGRAPHICAL AND HISTORICAL TERRITORIES
AND
BOUNDARIES OF WHITERUTHENIA (KRYVIA, BYELORUSSIA)**

NEW YORK

1953

ЭТНОГРАФІЧНЫЯ И ГІСТОРЫЧНЫЯ ТЭРЫТОРЫИ І ГРАНІЦЫ БЕЛАРУСІ.

Этнографічныя землі народу, значыцца землі, на каторых ён жывець суцэльнай сваёй масаю, што захавала свае этнографічныя асаблівасыці, маюць для яго найвялікшае значаныне, бо на таковых землях ён мае прыроднае права быць самым гаспадаром, маць свае гаспадарства, наткалі ў мінуласыці ён быў безгаспадарствавым. Прыкладам такіх у мінуласыці безгаспадарствавых народаў, што просьле першасе съветнае вайны здабылі палітычную незалежнасць, могуць быць нашыя суседзі — Літвейцы, Латышы й Эстонцы; яны, паміж дзіўюма съветнымі войнамі, правялі добрыя гаспадарствавыя здольнасці ў собскіх гаспадарствах.

Калі яшчэ пра народы ў мінуласыці безгаспадарствавыя могуць узынікаць сумлевы, ці здольныя яны да собскага гаспадарствавага быцця, то пра народ, што маў у мінуласыці свае гаспадарства, такія сумлевы мусіць адласці; ён вякамі свайго мінулага гаспадарства давёў свае гаспадарствавыя здольнасці. Дзеля та-

го гісторычна гаспадарствава сць народу мае для яго другое просыле этнографічна тэрыторыі вялізарнае значанье. Землі, што ўходзілі калісь у склад беларускага гаспадарства, ё беларускімі гісторычнымі землямі, а граніцы гэтых земляў будуць беларускімі гісторычнымі граніцамі.

Чым народ съпельшы культуруна й палітычна, тым большую вагу ў ягоным жыццю і ягоных імкненнях мае традыцыя, ягона гісторыя, а значыцца, і ягоныя гісторычныя землі з іхнамі граніцамі. Народы імпэрыялістычныя прэтэндуюць на землі іншых народаў, калі таковыя землі належылі або належаць да іхнага гаспадарства. Адылі, калі землі аднаго народу належылі да гаспадарства нарodu другога, то гэта найчасцей бывала з крыўдаю нарodu безгаспадарстваваму. Дзеля таго „гісторычныя“ прэтэнсі на чужыя землі нельга ўважаць за справядлівия, бо з такіх прэтэнсіяў вынікала-б, што адна крыйда мала-б быць подам (падставаю) крыйдуе дальшай, мала-б яе апраўдаваць, калі наадварот, усякая крыйда павінна быць папраўлена. Апрача таго, калі-б згадзіцца з гісторычнымі прэтэнсіямі на этнографічна чужыя землі, то безгаспадарствавыя народы былі-б пазбаўленыя свайго прыроднага права на собскае гаспадарства.

Як народ неімпэрыялістычны, Беларусы ня маюць ніякіх прэтэнсіяў да тых этнографічна небеларускіх земляў, што належылі калісь да беларускага гаспадарства. Мова пра такія землі, як належачыя калісь да Беларусі, можа мець адно значанье акадэмічнае. Галоўная наша ўвага зварочуецца на тых гісторычных землі беларускія, каторыя пакрываюцца землямі этнографічнымі альбо ў межах гэтых. Дзеля таго вынікае патрэба съплярша паказаць беларускія землі этнографічныя і іхнія граніцы.

Беларускія этнографічныя граніцы

Знаць беларускія этнографічныя прасторы ня толькі трэба, каб мець іх наўвеце пры ўзнаўленню беларускага гаспадарства, але таксама дзеля культурнае і іншай нацыянальнай работы ды ня толькі ў Бацькаўшчыне, але й уонках, на эміграцыі. Нашае грамадзтва яшчэ да апошняга часу ня ведала, што некаторыя, ды немалыя прасторы — этнографічна беларускія. Ведама, што ад гэтага цярпела беларуская нацыянальная праца і то ўсіх яе галінах — навуковай, асьветнай а іншых.

Гэтта на месцу будзе зацеміць, што калі палітык можа быць гібкі ў сваіх тэрыторыяльных дамаганьнях, можа іх пашираць і звужаць, залежна ад абставінаў, то этнографічныя, як і гісторычныя граніцы сусім ад нас не залежаць, яны залежаць вылучна ад цяперашніх і даўнейшых, этнографічных і гісторычных фактаў. Прыкладам, малая частка беларускія этнографічнае прасторы была па першай съветнай вайне прылучана да Латвы, і Беларусы супроць гэтага не прэтэставалі, але ўсі згаджаліся што да этнографічнай беларускасці гэтае прасторы, і была там ведзена беларуская культурная работа.

Беларуская мова і іншыя беларускія этнографічныя асаблівасці вельмі зіндывідуалізаваныя, вельмі яны накштыя ад этнографічных рысаў суседніх народаў. Асабліва гэта трэба сказаць пра беларускую мову. На прасторах адылі, што даўгі час належылі да чужога гаспадарства, беларускія мова і іншыя беларускія этнографічныя рысы падпалі пад большы альбо меншы чужы ўплыў, і рэдчас мы мусім даводзіць, што гэткія прасторы этнографічна беларускія.

У гэтым артыкуле этнографічныя граніцы праведзеныя блізу вылучна подле мовы, як надзвычайна важнай, найгалаўнейшай рысы, што ўзынікла, які рэзультат апрычонай псыхікі народнай.

Гэткія ё беларускія этнографічныя граніцы: Пачынаючы ля возера Пскоўскага ў бодцы, што ляжыць на поўнач ад м. Пічоры, граніца з Эстоніямі праходзіць прыблізна ўздоўж гаспадарстваў граніцы з Эстоніяй праста на паўдні так, што м. Пічора і м. Ізбарск застаюцца па баку беларускім; дайшоўшы гэтак да граніцы латоўскай, яна йдзець у тым-же прасцінку да чыгунка-вае станцы Корсаўка ў Люцынскім пав. Віцебская губ.,¹⁾ ля каторое адзначаюць сцэльную беларускую прастору. Адгэтуль граніца прастае на паўдзённы ўсход і йдзець, км. 10-5 не даходзячы Себескага пав. Дайшоўшы да р. Сінюхі, яна рэзка зварочуец-

¹⁾Пачынаючы адгэтуль, граніца з Латышамі й Літвойсамі пададзена подле Е. Карскага „Этнографическая карта белорусского племени“, Петроград 1918. Ведама, што адміністрацыйны падзел Карскі падаець такі, які быў да 1918 г. Гэны падзел не адказуе, ведама, падзелу цяперашняму, але ўсё-ж такі ён памагае орыентавацца; а што да цяперашніх адміністрацыйных падзелаў, то яны так часта мяняюцца, што за імі ня ўгонешся.

го гісторычна гаспадарствава сць народу мае для яго другое просыле этнографічна тэрыторыі вялізарнае значанье. Землі, што ўходзілі калісь у склад беларускага гаспадарства, ё беларускімі гісторычнымі землямі, а граніцы гэтых земляў будуць беларускімі гісторычнымі граніцамі.

Чым народ съпельшы культуруна й палітычна, тым большую вагу ў ягоным жыццю і ягоных імкненнях мае традыцыя, ягона гісторыя, а значыцца, і ягоныя гісторычныя землі з іхнамі граніцамі. Народы імпэрыялістычныя прэтэндуюць на землі іншых народаў, калі таковыя землі належылі або належаць да іхнага гаспадарства. Адылі, калі землі аднаго народу належылі да гаспадарства нарodu другога, то гэта найчасцей бывала з крыўдаю нарodu безгаспадарстваваму. Дзеля таго „гісторычныя“ прэтэнсі на чужыя землі нельга ўважаць за справядлівия, бо з такіх прэтэнсіяў вынікала-б, што адна крыйда мала-б быць подам (падставаю) крыйдуе дальшай, мала-б яе апраўдаваць, калі наадварот, усякая крыйда павінна быць папраўлена. Апрача таго, калі-б згадзіцца з гісторычнымі прэтэнсіямі на этнографічна чужыя землі, то безгаспадарствавыя народы былі-б пазбаўленыя свайго прыроднага права на собскае гаспадарства.

Як народ неімпэрыялістычны, Беларусы ня маюць ніякіх прэтэнсіяў да тых этнографічна небеларускіх земляў, што належылі калісь да беларускага гаспадарства. Мова пра такія землі, як належачыя калісь да Беларусі, можа мець адно значанье акадэмічнае. Галоўная наша ўвага зварочуецца на тых гісторычных землі беларускія, каторыя пакрываюцца землямі этнографічнымі альбо ў межах гэтых. Дзеля таго вынікае патрэба съплярша паказаць беларускія землі этнографічныя і іхнія граніцы.

Беларускія этнографічныя граніцы

Знаць беларускія этнографічныя прасторы ня толькі трэба, каб мець іх наўвеце пры ўзнаўленню беларускага гаспадарства, але таксама дзеля культурнае і іншай нацыянальнай работы ды ня толькі ў Бацькаўшчыне, але й уонках, на эміграцыі. Нашае грамадзтва яшчэ да апошняга часу ня ведала, што некаторыя, ды немалыя прасторы — этнографічна беларускія. Ведама, што ад гэтага цярпела беларуская нацыянальная праца і то ўсіх яе галінах — навуковай, асьветнай а іншых.

Гэтта на месцу будзе зацеміць, што калі палітык можа быць гібкі ў сваіх тэрыторыяльных дамаганьнях, можа іх пашираць і звужаць, залежна ад абставінаў, то этнографічныя, як і гісторычныя граніцы сусім ад нас не залежаць, яны залежаць вылучна ад цяперашніх і даўнейшых, этнографічных і гісторычных фактаў. Прыкладам, малая частка беларускія этнографічнае прасторы была па першай съветнай вайне прылучана да Латвы, і Беларусы супроць гэтага не прэтэставалі, але ўсі згаджаліся што да этнографічной беларускасці гэтае прасторы, і была там ведзена беларуская культурная работа.

Беларуская мова і іншыя беларускія этнографічныя асаблівасці вельмі зіндывідуалізаваныя, вельмі яны накштыя ад этнографічных рысаў суседніх народаў. Асабліва гэта трэба сказаць пра беларускую мову. На прасторах адылі, што даўгі час належылі да чужога гаспадарства, беларускія мова і іншыя беларускія этнографічныя рысы падпалі пад большы альбо меншы чужы ўплыў, і рэдчас мы мусім даводзіць, што гэткія прасторы этнографічна беларускія.

У гэтым артыкуле этнографічныя граніцы праведзеныя блізу вылучна подле мовы, як надзвычайна важнай, найгалаўнейшай рысы, што ўзынікла, які рэзультат апрычонай псыхікі народнай.

Гэткія ё беларускія этнографічныя граніцы: Пачынаючы ля возера Пскоўскага ў бодцы, што ляжыць на поўнач ад м. Пічоры, граніца з Эстоніямі праходзіць прыблізна ўздоўж гаспадарстваў граніцы з Эстоніяй праста на паўдні так, што м. Пічора і м. Ізбарск застаюцца па баку беларускім; дайшоўшы гэтак да граніцы латоўскай, яна йдзець у тым-же прасцінку да чыгунка-вае станцы Корсаўка ў Люцынскім пав. Віцебская губ.,¹⁾ ля каторое адзначаюць сцэльную беларускую прастору. Адгэтуль граніца прастае на паўдзённы ўсход і йдзець, км. 10-5 не даходзячы Себескага пав. Дайшоўшы да р. Сінюхі, яна рэзка зварочуец-

¹⁾Пачынаючы адгэтуль, граніца з Латышамі й Літвойсамі пададзена подле Е. Карскага „Этнографическая карта белорусского племени“, Петроград 1918. Ведама, што адміністрацыйны падзел Карскі падаець такі, які быў да 1918 г. Гэны падзел не адказуе, ведама, падзелу цяперашняму, але ўсё-ж такі ён памагае орыентавацца; а што да цяперашніх адміністрацыйных падзелаў, то яны так часта мяняюцца, што за імі ня ўгонешся.

ца на заход, і ад возера Чэрза — нат на паўночны заход; адлі дугою прастае траха да граніцы Рэжыцкага павету, адгэтуль ламанай лінія яна ўзноў ідзець на паўднявы ўсход да граніцы Люцынскага пав. із Себескім а Дрысенскім. На ўсход ад Рэжыцы і да Люцына шмат беларускіх астраўкоў. Адлі граніца ідзець на паўднёві заход, прыблізна па лініі, дзелячай паветы Люцынскі, Рэжыцкі а Дзівінскі ад Дрысенскага, у прасыціну да Дзівіны, $\frac{6}{2}$ км. на заход ад Прыдруйска. Далей па Дзівіне беларуская граніца ідзець спачатку на заход да Дзівінска, адлі на паўночны заход да Ілукста. Прастора на ўсход ад Ілукста занята Беларусамі. Дагэтуль, дакладней: да мяжы Курляндзкае губ. з Ковенскай Беларусы граніца із Латышамі.

Ад Ілукста граніца прастае на паўдня ў Ковенскую губерню заходней возера Дрысьвят, захапляючы часць Новааляксандраўскага павету.

Ад возера Дрысьвят граніца ідзець у паўднявым прасыцінку да Віленскага губэрні, да р. Дзісны. Перарэзашы Дзісну, яна ідзець Свянцянскім паветам крху ламанай лінія на паўдня ѹ заход каля лятувіскіх воласьціў Цверачы, Гадуцішак (на ўсход ад ix), Свянцян, пакідаючы на паўдня беларускія воласьці Камай (у 1890 г. Беларусаў было 4.264, Лятувісаў — 954), Лынтупы, Камелішкі. Яшчэ паўднявой сучэльнай масаю жывуць Беларусы ѹ валасьцёх Страчы, Свіры, Шэмставе, Нестанішках, Ясеве, Занарачы, Войстаме, Дубатове, Кабыльниках, Вішневе (усі Свянцянскага павету). Адлі, перайшоўши р. Жамайцянку, граніца кривой лініі ідзець Віленскім паветам на заход, траха да Кернава, пакідаючы на поўнач лятувіскія воласьці — Янішкі, Гедройці, Шырвінты, Мусынікі, а на паўдня беларускія воласьці — Няменчына, Падбярэзье, Майшаголу, Салечнікі (у 1890 г. Беларусаў 4.719, Лятувісаў 489), Варняны (Беларусаў 11.363, Лятувісаў — 3.480); Рэшу, Міцкуны, Кярдзееўцы, Шумск, Быstryцу, Рукойме, Рудоміна (усі Віленскага пав.). Ля Кернава беларуская граніца пераходзе на левы бераг р. Вялілі і ідзець ламанай лінія на паўднявым прасыцінку, займаючы да беларускага краю воласьці Её (у 1890 г. Беларусаў 4.982, Лятувісаў 1.303) і Трокі, із заходу сёлы Мустыніны (485 Беларусаў і 314 Лятувісаў), Даўгердзішкі, Багданцы (775 Беларусаў, 97 Лятувісаў), належачая да воласьці Шумелішкі, і сяло Талькава (Ганушынскае вол.), адлі Міжыречча (Беларусаў 7.393, Лятувісаў — 725), пакідаючы на

паўдні станцу Рудзішкі, адлі на ўсход і паўднявы ўсход, да граніцы Лідзкага пав. і нат пераходзячы яе ля Падбор'я; адгэтуль па пагранічнай лініі Лідзкага пав., пакідаючы на поўначы менаваную раней беларускую воласьць Салечнікі, адлі яна пераходзе да Ашмянскага пав., пры гэтым лятувіскі край із заходу займае воласьць Дзіявенішкі (зъ лятувіскімі сёламі Уткуны, Беняконы, Шадоні, Стагляны, Давяны, Мілкуны, Гірдзюны, Канвалішкі) і часць беларускую воласьці Седліска, наймای сёлы Гарманішкі й Пашэле; гэткім парадкам, беларуская граніца мае тут з ўсходу беларускія воласьці Гроўжышкі, Гальшаны, Трабы, з паўдня Сыботнікі, Геранёны, Седліска, Палітніцу (Беларусаў 346, Лятувісаў — 325) (тры апошнія мясцовасці Седліскага воласьці); засцальня воласьці Ашмянскага пав. — усі беларускія. Адлі граніца ідзець па паўночнай часці Лідзкага пав.: ад Геранён на паўдня ѹ заход, траха да станцы Бастуны Палескага чыгункі і далей да Забалацця; адгэтуль граніца ідзець на поўнач, пакідаючы на ўсходзе сяло Пелясу і лятувіскую воласьць Радунь; да Беларусі тут адыходзіць мешаная воласьць Эйшышкі (Новы Двор — Беларусаў 853, Лятувісаў — 93, Парадунь — Беларусаў 853, Лятувісаў 161, Браталожа — Беларусаў 899, Лятувісаў 218, Гарнасталае — Беларусаў 867, Лятувісаў 137, Падборы) і Нача воласьці Канявы, наагул лятувіскае. Ад Эйшышак адлі граніца ідзець на паўднявы заход, пакідаючы на ўсходзе воласьць Дубічы, да возера Дуб. Ляжачая з паўдня прастора Лідзкага павету вылучана беларуская. Да лятувіскіх воласьціў ѹ паўночнай часці павету належыа яшчэ Аляксандрава (сёлы Ракішкі, Горадна, Казакоўшчына, Наркүшкі). Ад воз. Дуб беларуская граніца прастае да пагранічнай лініі Горадзенскага губэрні да ўтоку рэчкі Ратнічанкі ѹ Нёман ля Другенікаў.

Каля Другенікаў беларуская мова пераходзе да Сувальскага губэрні, займаючы паўднёва-ўсходнюю часць Сейненскага пав. і траха ўвесь павет Аўгустоўскі.

У Сувальскім суседзымі Беларусаў з паўночнага заходу а заходу ё ўжо Палякі. Па Сувальскай губ. граніца ідзець ад р. Нёмана на Копцева да Аўгустоўскага каналу, адлі па систэме каналу да места Аўгустова і далей па р. Нече да граніцы з Горадзенскай губ.²⁾

²⁾ Карскі ў зацемцы на бач. 16 менаванае свае працы дадаець: „Адцем-

І ў Горадзенскай губэрні суседзьмі Беларусаў ё Паллякі. Тут граніца йдзець у паўднёвым прасыпіку каля Сухаволі й Карыціна на заход ад іх, на Кнышын, Харошу (14 км. на заход ад Беластоку); потым яна йдзець на Сураж да р. Нараўа,³⁾ скуль да Міжыречча Бела-Падляскага павету⁴⁾; ад Міжыречча граніца йдзішь ужо — з украінскай этнографічнай прастораю — у прасыпіку паўдзенна-ўсходнім косай лініі на Любяж так, што праходзіце кілеметраў 10-15 ад местаў Белая Падляская⁵⁾ а Беленую граніцу па Сувальскай губ., улетку 1901 г., удалося мне ўстанавіць аса-біста. Да таіх-же вывадаў прыдэм і на аснове кнігі Э. Вольтэра: „Списки населенных мест Сувалкской губ.”, (СПБ. 1901). Уперад Беларусы жылі тут, відавочна, яшчэ паўднівей, далей на паўдзенны заход.. Як паказуюць мясцоўныя дзячы, чарасло (паласа) гэта йдзець яшчэ далей на паўдня да Райгадара”; „усе гэта жыхарства.. ужывалі беларускую мову, каторую можна нат сустрэць яшчэ паўднівей у Ломжынскім павеце” (Рыттых: Приложение к матеріалам для этнографіі Царства Польскага. СПБ. 1864, бач. 16). Запіс мовы з Аўгустоўскага пав. ў М. Каяловіча (Рускій Інвалід 1864 г. №р. 78), а таксама ў Рыттых (о. с.)”.

„У спісанінне 1897 г. аддемлена кріху Беларусаў і ў Марыампольскім пав. (Сувальшчыны), найма 489 чал”. Карскі, там-жа.

Што тая часць Сувальшчыны, каторая занята цяпер польскай моваю, належыла ўперад да беларускага этнографічнай прасторы, съцвярджаю таксама польскі дыплектолёт К. Nitsch у працы: „Dialekty języka polskiego (Encyklopedia polska, t. II — dział III. (cz. II.), 1915 г., б. 253-254).

Спаленізавана таксама Тыкацінская воласць у Высака-Мазавецкім павеце. Там „Прыданыя тыпу беларускага. Сялянскі сёлы ў Тыкацінскай вол. і ў узма-раўскім чараслье ў вясельных абрадах цігнуща да Падляшша занараўскага Прыданыя (przenosiny), якія ўжо пра іншыя абрады, чиста пра гэта светца-чаща”. St. Dworakowski: Zwyczaje rodzinne w powiecie Wysoko-Mazowieckim, Warszawa 1935, 88.

³⁾ Дагэтуль граніца з Паллякамі праведзеная подле вышменаванас малы Карскага.

⁴⁾ Беларуска-польская граніца, вызначаная ў гэтым артыкуле, блізу ані ві розніца ад польскай этнографічнай граніцы на ўсходзе ў зборнай граматыцы польскіх моваведаў: „Język polski i jego historja...” (Encyklopedia polska, t. II. — dział III. (cz. II.), 1915 г., 253-254 і „Mapa dialektów polskich”).

⁵⁾ Мову Бела-Падляскага павету я аса-біста дасъледаваў у 1941 г. Як коль-

расьце; ад Любяжа граніца йдзець да Дубравіцы, скуль да бодкі, што шаснанцца км. на поўнач ад Алейска; адгэтуль граніца йдзець у тым-же паўднёва-ўсходнім прасыпіку да Патапавічаў Аўруцкага павету, скуль да ўтоку Цецерава ў Дняпро. На беларускім баку тут застаюцца Чарнабыль, Кагановічы, Аўруч, Славечна, Хабное, а на ўкраінскім Карацьень, Алеўск, Сарны.

Этнографічную беларускасць тэрыторыі, ляжачай на поўнач ад праведзенай граніцы, паказаў я ў вартыкуле „Дрыгічы” („Веда”, 1952 г., б. 162-165, пра мову кажаща на бач. 164, і ў варт. „Дзярвяне” (там-жа, бач. 165-176, аса-бліва на бач. 171-176).

Е. Карскі, на каторага з такім радасцю паклікаеца I. Сідарук у сваёй брашуры „Проблема украінско-беларускай мовной мяжі” (Августбург 1948), нарабіў шмат абымлаў пры разгрнічэнню беларускага мовы з мовамі расійскай а ўкраінскай. Абымлы гэныя выніклі з прычыны абымльных прынцыпаў моўнага разгрнічэння, каторымі Карскі карыстаўся. Гэтак, ён уважаў дыфтонгі за аса-блівасць украинскага мовы, тымчасам-же гэта рыса беларускага, на пойні украинскай моўнай прасторы яе нямашака. Карскі не даволі браў пад увагу зацьвярдзелае р, сусім на браў пад увагу зацьвярдзелага ц і шмат якіх іншых беларускіх рысаў. Апрача таго, Карскі, каторага Сідарук завесць найлепшым ведамцам беларускага мовы і сумленным яе дасъледаванікам, яи ёсьць ані такім добрым, ані нат сумленным, ды як „істинно-рускі”, дарма што беларускага паходжання, ён шмат дзе скарачаў тэрыторыю беларускага мовы, зацічаючы да Беларусі адно тыя прасторы, дзе беларуская мова недазвала чужога ўпльву. Да праведзеных Карскім граніцаў беларускага мовы на ўсходзе Беларусі расійскія дасъледаванынікі зрабілі вялікія паправы на карысць Беларусаў. Пара, каб падобныя паправы зрабілі на паўдні Беларусі ўкраінскія моваведы, з каторых адбылі дагэтуль бальшыня, як Зілінскі, Ганцоў і апошні Сідарук, сышліліся зглазіца з „граніцамі Карскага”. Невялічкую папраўку да беларуска-ўкраінскага граніцы Карскага на заходнім Палесьсю зрабіў Л. Асоўскі (Осовскі) ў працы „Zagadnienie językowe Polesia”, Варшава 1936, зацічаючы да беларускага моўнас тэрыторыі Лунінец, Давідгарадок а Столін. Да беларуска-ўкраінскага граніцы Карскага на ўсходнім Палесьсю (ад палітычнае граніцы з Польшчы да 1939 г. да р. Дняпра) вялікую папраўку зрабіў украінскі мовавед П. Бузук у працы „Спро-

касьцяй сваіх рысаў, так і важнасцю іх яна беларуская; адно пачынаючы км. 10-15 на паўдня ад Белое Падляскага ўкраінскія рысы ў мове пераважаюць, але ё тут ё ў мове ладне беларускіх аса-блівасцяў.

бы лінгвістичнае географії Беларусі", праводзячы граніцу ўздоўж палітычнае граніцы Беларускае Савецкае Рэспублікі з Украінскай Савецкай Рэспублікай. З напраўкаю Бузуковай згадзіўся Л. Асоўскі. Бузук, як ведама, дасьледаваў толькі мову тэрыторыі Беларускае Сав. Рэспублікі. Калі-ён дасьледаваў і мову паўночнае прасторы Украінскае Сав. Рэспублікі, дык можна спадзявацца, што беларуска-ўкраінскую моўную граніцу правёўбы ён шмат ніжэй.

Узноў такі Маскоўская Дыялектолагічнае Комісія (фактычна ейны сабра Н. Дурново) у сваім „Очерку русской діялектологіі” шмат беларускіх моўных рысаў, што заразом ёт у т. зв. паўночна-украінскім нареччу, каторое генетычна ё беларускім, запічала для рысаў украінскіх і за ўкраінскімі ўважае іх на тэрыторыі беларускага паўднёвага наречча. Дык ніяма дзея, што гэтакім парадкам адразаеца да Украіны вялізарная этнографічнае тэрыторыя беларускай.

I. Сідарук у вышменаванай брашуры за Карскім абмыльна ўважае дыфтонгі за асаблівасць украинскую. Сідарук, паклікаючыся на „Нарис украінськай діялектологіі” Яр. Руднікага, піша, што зацьвярдзелае р ё таксама ў часці заходне-ўкраінскага наречча. Тымчасам Руднікі констатуе толькі цяперашні стан спачатнага мяккога р у заходне-ўкраінскім нареччу, прыводзячы на б. 7 прыклад *рібай* (побач із „рабій”), каторы дыкожэ съветча пра спачатннае мяккое р і ў гэтым нареччу ўкраінскім; гэтае мяккое р адно пасьлелі тут зацьвярдзела, выдзляючы із сабя й, тымчасам як у мове беларускай, разам із моваю разгляданых Сідаруком мясцовасці, маем спачатнную зацьвярдзеласць р. Можна яшчэ тут зацеміць, што Руднікі на бач. 19 свае менаванае працы прыводзе прыклад *дывір* (дзевер) — зь мяккім р з тae-ж Уздністроншнікі, дзе, подле яго й Сідарука, мае быць зацьвярдзелае р. Гэты прыклад съветча, што яшчэ й цяпер, прынамся часткава, вымалуеца там мяккое р. Сідарук на ўзяў на ўвагу зацьвярдзелага ц і шмат якіх іншых рысаў беларускіх як такіх, што заразом ведамыя ў генетычна беларускіх, але зукраінізаваных паўднёвона-палескіх гаворках (зь іх колькі прыведзена ў „Ведзе” 1952 г. б. 166-167), так і такіх, што ё толькі ў чиста беларускай мове. З гэтых другіх Сідарук на ўзяў яшчэ пад увагу хормаў на-ом, -ох у прызначальны міясцовым склонах мн. л. спакменінкаў мужчынскіх а ніжкіх (бротом, братох, у сілох), зъмякчэння и у вабстрактных спакменініках на — іні (цифрнін, чысынін), зъяўленыне новага и у лічніках 11-19 (дванаццаць), займенаў гэты, гэны, такіх новых дыялектичных зъяўва беларускіх, як пераход ІІ па вусцяняных сугуках у У (бук, му заміж бык, мы), зацьвярдзенія с у зваротных дзеясловах (мыоса) і іншых. Пры ўсім гэтым нельга ня призываць, што ў Кобринскім пав., асабліва ў некаторых ягоных астраўкох, ё вялікі ўплыў

украінскае мовы. У меншай меры гэта датыкаеца паветаў Берасьцейскага а Пінскага. Але ад гэтага ўплыву мова гэных мясцовасцяў не перастала быць беларускай.

Ад утоку Цецерава ў Дняпро граніца йдзець да м. Осьцер ля р. Дзясны, адлі Дзясною да ўтоку ў яе Сейма, адгэтуль простирае на ўсход да бодкі, што крыху на паўдня ад м. Глухава; ⁶⁾ адгэтуль граніца йдзець проста на паўдня і займае да этнографічнае Беларусі паўночна-ўсходнюю часць Пущаўельскага пав. б. Курскае губэрні разам із м. Пущаўлем, тут на заходзе граніца беларуска-ўкраінскай праходзе па граніцы б. Глухаўскага пав. з б. Пущаўельскім, на паўдні граніцаю з украінскай моваю ё р. Сейм, а на ўсходзе граніцаю з расійскай моваю ё ўсходняя мяжа Пущаўельскага павету. ⁷⁾ Адгэтуль граніца з расійскай моваю йдзець на поўнач, праходзе 25 км. на ўсход ад м. Дзэмітраўска б. Курскае губ. і крыху на ўсход ад местаў Дзэмітраўска й Карабэва б. Арлоўскага губ., адлі, памалу схінаючыся на ўсход, ідзець да м. Болхава, скуль да м. Белеў, тады Акою да ўтоку Вугры ў яе, адлі на м. Медынь, скуль да села Матаева, што крыху на ўсход ад м. Гжацка, адгэтуль усходнім берагам р. Гжа-

⁶⁾ Пра гэту граніцу я прывёў даводы ў сваім артыкуле пра Севяран у „Ведзе” 1952 г. б. 238-241.

⁷⁾ Беларускасць менаванае часці Пущаўельскага павету я паказаў у вартыкуле „Беларусы Пущаўельскага пав. б. Курскае губэрні” („Веда” 1952 г. б. 241-250). Да таго, што там сказана, дадам гэта, што знаходзім у Карскага. Ён кажа: „у іх (Беларусаў Пущаўельскага павету) ніяма дзеканінья, але надта мяккая вымова Д й Т; ё У і іншыя беларускія асаблівасці, пераважна ў слоўніку; бытавыя рысы чисты беларускі”. (Этногр. карты бір. племени, Петроград 1918, б. 25). Там-жэ на б. 26 Карскі зазначае, што ў Пущаўельскім пав. беларускімі ё сёлы Бяруха, Новая Слабада, Лінова, Калішчы, Буваліна, Старыя й Новыя Віры. Як паведамляе М. Халанскі (гл. менаваны мой артыкул у „Ведзе”), беларускім ё таксама некаторыя сёлы, сумежныя з Глінскай пустыні, прыкл. царкоўнае сяло Козіна, і м. Пущаўль. Нельга згадзіцца з Карскім, каторы думае, не падаючы ніякіх даводаў, што пущаўельскі Беларусы — перасяленцы. Пра перасяленыне нічагусенкі ня ведама, а тымчасам сёлы пущаўельскіх Беларусаў мянуюць ужо на пачатку XV стг. (гл. „Веда”, б. 241), а м. Пущаўль ведамнае ад XI стг.

ци, км. 10-14 ад яе, да мяжы б. Цьверскае губ. з б. губ. Смаленскай.

Праведзеная ўсходняя граніца адцінае да беларускае этнографічнае тэрыторыі блізу ўсю б. Смаленскую губернію, з выняткам усходней часыці Гжацкага пав., большую часыць б. Калускае губерні і ладныя часыці б. б. Арлоўская й Курскае губерніяў. Граніца гэтая вызначаная Маскоўскай Дыялектолагічнай Комісіяй, *) да каторай паслыў дадаў свае дасьледаваныі выдатны сябра гэтаяе Комісіі, І. Галанаў.»).

Прыблізна на ўсход ад м. Вязьмы ў Смаленшчыне, а таксама ў Калужчыне й Арлоўшчыне, з выняткам Трубчэўскага пав., ды ў Куршчыне, з выняткам Пуцівельскага пав., беларуская мова вельмі абрусела, але ўсё-ж ткі яна ў васнове засталася беларускай. Жыхары гэтых прастораў звычайна ўсьведамляюць сваю апрычонасьць ад Расійцаў. Між іншага, Е. Будда ў сваіх дыялектолагічных записах з Арлоўшчыны падаець гаворку аднае жанчыны, каторая кажа, што ў іх звычай і гаворка накшаша, ня руская, а вось там далей на ўсход гаворцаў паруску. У дваццатых гадох, калі ў СССР была некаторая свобода нацыянальных празцы, была нат арганізацыя беларускіх студэнтаў, паходзячых із Гжацкага пав.

Прыяду некаторыя факты й съветчаныі пра мову ўсходніх земляў беларускіх, каторай граніца з моваю расійскай гэтта праведзена.

Смаленічына. Мову Смаленшчыны я падаў, подле Даля, у „Везде” 1951 г., б. 5-7. Між іншага, Даляр кажа: „Дзеканыне” й „цеканыне” агульнае ўсё Беларусі з вельмі малымі выняткамі: замік Д, Т чуецца ДЗ, Ц. У Смаленскай губ. часткава яня дзеаконць адно ў Вязэмскім а Гжацкім паветах; а пра іншыя можна сказаць із Украінцамі: Хиба лиxo озме Літвіна, шоб він не дзекнүв! У Дарагабужу чуем ужо: слухай, хадзі, ашукаўся; у Сычавцы хто дзекае, а хто не”. (Даль у варт. „Смоленское наречие”, зъмешчаным у ягоным слоўніку).

*) Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков: Опыт діалектологической карты русского языка в Европе, Труды Московской Діалектологіческой Комісіі, V, Масква 1915.

*) И. Голанов: Несколько новых данных к вопросу о географическом распространении диссимилятивного акания (Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского, АНС. Ленинград 1928, б. 479-483).

,Гранічную лінію (паміж беларускай і расійскай мовамі) трэба шукаць заходней, відавочна, па сярэдзіне Гжацкага пав. Адно гаворка сяла Матаева, а за ім усіх заходніх воласціці павету рэзка супроцьстайць гаворцы ўсходніх дасыльедаваных бодкаў. Вылучаючы яе дысыміляцыйнае аканье ставіць пытаныне пра яго беларускую, але не паўднёва-вялікарускую аснову. У гэтым дачыненні даныя выбегу йзноў пярэчачы. Дыялектолагічнай мапе (Маскоўскае Дыялектолагічнае Комісіі). Гэткім парадкам, гаворка (заходнія палаўіны Гжацкага пав.) ё нам аднёс ізь пераходных на беларускай аснове (эн. ё вельмі абруселай беларускай моваю — Я. С.). Граніца падобных гаворак праходзіе, відавочна, крыху ўсходней р. Гжачі. Цікішым ё вызначаныя асновы гаворкі на ўсход ад Матаева. Тут ё даныя і з падоўжна-вялікарускі, і з паўднёва-вялікарускі і з беларускі ўплыў». М. Ушаков: Заметка о говорах Гжатского і Можайского уу. (Зданыне лічбы з выбегу Маск. Дыялект. Комісіі 1925 г. у складзе Галанава, Даляркавіна, Сідарава й Ушакова, надрукавана ў „Трудах” Комісіі нр. 9, бач. 143).

У 1860 г. Беларусаў у Смаленскай губ. запісана 1 мілён 122 тысячы чал. („Живописная Россия”, III, б. 442, арт. Максімава). Калі з'вернем увагу, што сьпісанне 1897 г. падаець усяго жыхарства Смаленская губ. 1.525.279. ч., дык у 1860 г. усі альбо блізу ўсі жыхары Смаленшчыны запісаны былі Беларусамі. Але ў 1863 г. было паўстаньне ў Беларусі на чале з К. Каліноўскім, просле каторага Расійцы ўсім спосабамі імкуніца зацерці Беларусаў, асабліва на ўсходзе — у Смаленшчыне, Севершчыне й інш. Дзеля таго ў сьпісанню 1897 г. падана Беларусаў у Смаленскай губ. толькі 100.757 чал. Нат Карскі дзвівіца:

„Статыстычныя даныя пра Смаленскую губ. надта супярэчныя — кажа ён — У тых мясцох, дзе ў 1866 г. былі дзесяткі тысячаў чыстых Беларусаў... у 1897 г. за 30 год часта паказана колькі дзесяткі Беларусаў: або яны чыста зрусыфікаваныя, або проста запісаныя „рускіми” і дзеля таго лучылі ў лік Вялікарусаў” (цит. пр., б. 20-21). Знаючы Смаленшчыну, нельга сумлавацца, што там блізу ўсё жыхарства было ёй беларускае. Такую, як у Смаленшчыне, хвалышывую статыстыку Беларусаў падаець расійская сьпісанне 1897 г. у Севершчыне ды ў Калужчыне, Арлоўшчыне і іншых беларускіх землях на ўсходзе а поўначы.

Калужчына, Арлоўшчына, Куршчына, Карскі кажа: „Подам да вызначаныя граніцу ў беларускага краю служа ў нас вылучна мова; дзеля таго... тия жыхары Арлоўскага й Калускага Палесься, што гукаюць па паўднёвна-вялікарускую, залячаныя да Паўднёвна-вялікарусаў, хоць прашчуры іхнія бяссумізу былі Беларусамі. Гэткім парадкам, край, каторага граніцы вызначаныя, бардзей належы належа да беларускага наречча, чымся плямені”. (Беларусы, 1, 4). Але Карскі

да тэрыторыі беларускае мовы залічаў адно тыя прасторы, каторых беларуская мова не дазваля большага чужога ўплыву. Дзеля таго вялікія беларускія прасторы на ўсходзе, залічаныя Карскім да расійскай этнографічнай тэрыторыі, Расіцы прызнаюць беларускімі. Ведама таксама, калі якая група людзей за будзеца сваю родную мову, дык ад гэтага яна не перастане належыць да сваіго народу; зыркім прыкладам могуць быць Жыды. Прауда, тут Карскі назоў „Паўдзённа-вялікарусы” ужывае ўмоўна, заміж „гукаючыя папаўдзённа-вялікарусы”.

У „Труд-ох Общества Любителей Россійской Словесности”, 1820, № 20, б. 227-229, прыведзены невялічкі ліў „словая, ужываных жыхарамі места Жыздры”; бальшыня з іх беларускія”. Карскій, Белор. I, 206.

Аднай із асаблівасцяў мовы места Караваёва Арлоўская губ. ё дысміляцыйнае аканыне (вымова: выда, трыва) — рыса ведамая толькі на беларускай этногр. тэрыторыі Гл. адказ із Караваёва на моўную „праграму” надрукаваны ў 10 томе б. З „Трудов Постоянной Комиссии по диал. рус. яз.”.

„У Калускай губерні яшчэ цямчэйшае вялікарускае захварбанье; хоць беларускае паходжаньне гэтых гавароў відаць із такіх фактаў, як: статті, свінія, пакрый, памыся — у Масальскім а Жыздрынскім паветах. Таксама беларускія рысы відаць у захаваныню хормаў мясцовага склону адзін. ліку на — у: ў сараю, на бальшашку і інш., у канчатках наз. склону мн. л.: рукавы, луги, павады і пад.” Будде: Лекціі по історіі рус. яз. (Ученые Записки Казанского у — та, 1907, чырвень - ліпень, 238).

Караваёўскі, Бранскі а Трубчэўскі паветы Арлоўская губ. а Сеўскі павет Курскай губ. прызнаеца беларускімі дэ — Ліўром (Живописная Россія, III, 250).

С. Максімаў адзначае дзеканыне ў мове Калуска-Арлоўскага Палесься (Древняя и Новая Россія, 1876 г., № 8, 299-300, 306).

Даль у сваім слоўніку адзначае, што Медынь носіць на сабе болей або меней пазнак беларускае мовы. Даль таксама кажа, што „ў Калуту прынесена имала зі Беларусі” (Слоўнік Даля, XXVIII).

Беларуская Калужчына й Арлоўшчына ведамая пад назовам „Палесьсе”. Як ведама, у шыршым значаньню ўсю Беларусь завуць Палесьсям. Беларусы Калуска - Арлоўскага Палесься завуцца Палехамі — любасная хорма ад „Палешані”, ад катонага йизноу здробнелай хормаю ё назоў „Паляшук”. Назоў „Палешані” шаўстаў ад назову краю „Палесьсе”, як ад „места,, мае мешчанін”. Апрача таго, ужываеца тут яшчэ назоў „Літва”, „Ліцьвін. Абодва назовы — агульна беларускія: „Літва” паходжаныя гісторычнага й гаспадарстваўага, а „Палесьсе”, „Палех” паходжаныя топографічнага. Гэтymi абодвымі назовамі завуць калуска - арлоўскіх Беларусаў таксама іхнія ўсходнія суседзі.

Уперад беларуская мова была пашыраная і на ўсходзе ад праведзенай вышэй моўнай грэніцы беларуска-расійскай, але паслье яе там зрусыфікавалі. Гэтак, пабеларуску гаманілі калі р. Упы, правае прытокі Акі, на пайдня ад м. Калуты (Карскій, Беларусы, I, 60). М. Коласаў адзначае Беларусаў у паветах Мажайскім, Рускім (пав. места Руза) і Валакаламскім Маскоўскага губ. (Обзор звуковых и формальных особенностей народного рус. яз., Варшава 1878, б. 147, замемка 2). Даль кажа, што ў менаваных мясцовасцях Маскоўскага губ. адчуваецца беларуская мова.

Ад вышыменаванага месца на мяжы Смаленскага губ. зь Цьверскою беларуска-расійскай грэніцы пераходзе ў Цьвершчыну і праходзе левым берагам Волгі, км. 40 ад яе; дайшоўшы да бодкі супроць утоку ў Волгу Маладога Туда, ідзець ад Волгі на воддалі км. 30 і гэтак далей у тым-же паўночна-заходнім прасціркунку аж да бокі, што супроць м. Дзямянска, км. 30 на ўсход ад яго; адгэтуль прастае проста на заход да м. Дзямянска; гэтак грэніца тут перацінае Цьвершчыну, пакідаючи на баку беларускім групу азераў із воз. Селігер і месты Асташкава, Селіжарава, Ржэву й Зубцова. Зацемлю, што Беларусы ля Маладога Туда ведамыя пад назовам Тудаўлян.

Колькі зацемлю да беларускае мовы Цьвершчыны. Мову Тудаўлян дасьледаваў, між іншага, В. Папоў. Ён адзначае пераходы Л у У (даў, доўга), фрыкатыўнае заднепаднябеннае Г і іншыя беларускія рысы. (ИОРЯС, 1913, кн. 3, б. 251). И. Галанаў дасьледаваў беларускую мову Ржэўскага пав., адзначаючи тут дысміляцыйнае аканыне, У з В і Л, фрыкатыўнае заднепаднябеннае і іншыя грытаннае Г, шапятлявую вымову З, С, пытальную частку Ц і іншыя беларускія асаблівасці (Труды Постоян. Комиссии по диалект. рус. яз., № 9, бач. 9). Беларускае дзеканыне, подле Даля, чуеца ў Таржку.

З ранейшых аўтараў пра Беларусаў Цьвершчыны трэба адцеміць Праабражэнскага (Преображенскій). У ягонай працы „Описanie Тверской губ. в сельско-хозяйственном отношении”, Пецярбург 1854 г., бач. 78, паказаныя Беларусы яшчэ ў Старыцкім павеце. Праабражэнскі падаець лік Беларусаў у Цьвершчыне на 125.000. Калі ўзяць пад увагу паднівольнае палажынне Беларусаў, дык бісумлеву на ўсі Беларусы Цьвершчыны ўвыйшлі ў гэты лік, але на мала іх залічана да Расійцаў.

Пра Асташкавскі павет маем цікавую зацемку С. Максімава ў варт. „Белорусская Смоленщина” (Живописная Россія, III, б. 446). Ён піша: „Асташкавская мясцовасць, гэтулькі падобная зямлёю, гэтулькі свая звычаямі, у гэныя часы руху беларускага плямені з пайдня на поўнач не могла быць абмінена пры па-

лёгкавых дарогах і не магла застасца без беларускага ўпльыву. Ён чуеца ў гаворцы селавых жыхараў, у аднолькавасці некаторых звычаёў і ў самым месце Асташкаве (старавечным Клічаве, каторага назоў зъяніў Зымітра Донскі на Асташкай) заховуе съяды ўзаемнай сувязі і даўнейшага цягнення. На гэты раз даводы свайні і сваіх сувязяў выказаліся ў найбяспупяречнайшым і жывым народным подзе-аснове — рэлігійнасці, што выказуеца прывязлівасцю да роднае патрональнай святыні. На tym канцу места, дзе пачынаецца дарога да Ноўгараду, даўно паставлены манастыр (жанцкі) Знаменскі. На tym-же месцу, у бок Смаленску, дзе спрадвеку было „царковішча” (астачы царквы на Жытнім аблаку), паставлены мужчынскі манастыр у чэсьць абраза Смаленскага Божае Маці”.

Ад вышменаванага места Дзямянскага граніца йдзець праста на заход да бодкі, што крыху ніжэй за м. Порхава, скуль даволі крута паварачае на паўночны заход, прастаочы да бодкі, што супроць утоку р. Чорнай у Пскоўскую возера, у ваддалі каля 60 км. ад возера, адгэтуль ідзець праста да Пскоўскага возера, ля ўтоку ў яго р. Чорнай.

Прастора, агранічаная з поўначы а ўсходу праведзенай кадзе граніцаю, із заходу граніцаю з Эстоніяй і Латвой і з паўднём беларускай Полаччынаю з Віцебшчынаю, складаецца з Пскоўшчыны й часці Цьвершчыны. З гледзішча нядыўнага, да рэволюцыі, адміністрацыйнага падзелу ў яе ўходзіць: высуненая найдалей на паўднёвую часці былых паветаў Гдоўскага і Лускага (Луга) б. Пецярбургскай губ., блізу ўся Пскоўская губ., з выняткам паўночнае часці Порхавскага пав. і ладная часць б. Цьверскае губ. Да нядыўна толькі паўднявую ладную часць былое Пскоўская губерні — часці Апочацкага, Вялікаулукага й Тарапецкага паветаў і заходнюю ладную часць Цьверскае губ. уважалі за беларускую прастору, а бальшыню залічалі да расійскай этнографічнай прасторы.

Зацемлю крыху праз мову ўсяе гэтае прасторы, зн. Пскоўшчыны й заходніяе Цьвершчыны разам, бо мова іх аднолькавая. Мова пскоўскіх памяткаў, пачынаючы ад найстарых часоў розніца ад мовы памяткаў ноўгародзкіх, зн. і ад мовы расійскай, бо гэтае ёсьць моваю Вялікага Ноўгараду. Старую мову Пскоўшчыны дасылавалі галоўна Н. Карынскі й А. Шахматай. Карынскі выявіў ладную розніцу паміж мовамі пскоўскіх памятак XV ст. і моваю пскоўскіх-жа памяткаў XIV ст. Гэту розніцу ён выясняў упльывам мовы беларускай на мову Пскова, а гэта прывяло яго да гіпотэзы пра коленізацію Беларусаў у Пскоўшчыне ў XIII або на па-

чатку XIV ст. Подле Карынскага памеры гэтае коленізацыі былі вялікія, бо пскоўская мова XV ст. мала „усі важнейшыя фонетычныя, а часткава ў морфолагічныя асаблівасці беларускія” ды „беларускі ўпльў абняў усю Пскоўскую краіну”. Гэты позыні прыход Беларусаў да зямлі быццам іншага славянскага жыхарства дапусціў Карынскі адно на аснове некаторых моўных рысаў, адбітых у памятках, ня маючы на гэта ніякіх даных гісторычных а іншых. Але ягоная моўная падстава аказалася ілюзорнаю. Шахматай, разгледзіўшы ўсі факты, съцвердзіў, што „праўда, у памятках XIV ст. меней беларускіх рысаў, чымся ў XV ст., але гэта могло стаць у сувязі з tym, што ў XIV ст. альбо ў першай палавіцы гэтага стагоддзя пскоўская пісьменнасць была пад беспасярэднім упльывам ноўгародзкай” і што нямашака даных выясняніць блізінно пскоўскага нарэчча да беларускага рухам Беларусаў да Пскоўскую зямлі. Шахматай „съхінаецца да пагляду, што моўная сувязь пскоўска-беларуская спрадвечная, створаная спрадвечным суседствам Псковічаў а Беларусаў”.

Шахматай съцвердзіў таксама, што тыя рысы пскоўскіх памяткаў, каторых німа ў цяперашній мове беларускай, былі ў тагачасных беларускіх памятках, але, як і у пскоўскіх, яны былі рысамі правапіснымі, занесенымі із заходніяе Баўгарыі й Сэрбіі. Аправа таго, выявілася, што такая розніца, як у мове пскоўскіх памяткаў XIV ст. і пасльейшых, ётаксама ў мове беларускіх тых самых часоў.

Але дарма! Маскоўская Дыялектолагічная Комісія ў сваім „Очерку русской діалектологіі” 1915., паклікаючыся адно на Карынскага, кажа, што Беларусы прышлі да Пскоўшчыны пазней за „паўночнарусаў” ды што пскоўская гаворка ў сваёй аснове „паўночна-руская” зь беларускім, не пазнейшым XIV ст. насленням.

450 год Пскоўшчына была пад асміляцыйным упльывам цэнтралістычнае Масквы. Гэта вельмі зрусыфікала ейную мову. Але дарма, дасылаванынік гэтае мовы 1930 г. гэтак пра якожа: „Усё гэта не дает нам права аднесці дасылаваную намі (пскоўскую) гаворку да паўночна-рускіх. Нашая гаворка блізэй стаіць, здаецца нам, да гаворак беларускіх, што не разьмінаецца з назіранынямі проф. Бузука, выкладзенымі ў ягонай працы „Да харектарыстыкі паўночна-беларускіх дыялектаў. — Гутаркі Невельскага й Вяліскага паветаў” (К. А. Иеропольский: Говор

дер. Савкино Пушкинскага района Псковскага округа, ИРЯС, III-2, 1930, бач. 597).

Аўтар гэтых радкоў дасъледаваў старую й сучасную мову Пскоўшчыны, што мае быць асобна надрукавана, як праца моваведная. Гэта адно падзяляюся з вывадамі гэнае працы. З выняткам групу **гл., кл.** (мыгла, памяяло) заміж агульна беларускага **Л** (мыла, памяяло), усі асаблівасці пскоўскае гаворкі супольныя ў яе альбо з ёсёю моваю беларускай, або із шмат якімі ейнымі гаворкамі. Блізу ўсіх гэтых асаблівасці чужыя мове расійскай. Разгледзішы рысы пскоўскае гаворкі, нельга сумлівацца, што з гісторычнага гледзішча яна — чыста беларуская. У сучасным сваім стане яна — таксама беларуская, але вельмі абруслелая. Зыліцьцё **Ч** і **Ц** (цалавек, чарква), **С্ব** а **Ш** (шядні замест **сядні**) **З্ব** а **Ж** (жімля заміж **зямля**, парозны зам. **парожны**), дысыміляцыйнае аканьне (**ныга**, **гыра**, але **нагі**, **гары**), зыліцьцё **Ђ** а **Е**, былая хорма **есме** ў 1 ас. множнага ліку паказующы, што пскоўская гаворка належала да паўночнае групы беларускіх гаворак. Групамі **ГЛ**, **КЛ** заміж агульна беларускага **Л** з праславянскіх **ДЛ**, **ТЛ** пскоўская гаворка займае да некаторае меры апрычонае месца ў паўночна-дialektychnai gрупе беларуское мовы, але ад іншых гаворак гэтае групы яна шмат меней розыніцца, чымся ўся гэтая група ад паўднёвое дialektychnae групы беларуское мовы.

ГРАНІЦЫ ГІСТОРЫЧНЫЯ

Даўнейшыя гаспадарствавыя землі Беларусі ня ўвесь час былі тэя самыя. Дзеля таго гісторычныя землі беларускія і іхныя граніцы мусіць быць разгляданы подле перыяду. Маём два галоўныя перыяды гаспадарствавай Беларусі: а) перыяд асобных гаспадарстваў беларускіх і б) перыяд задзіночанага гаспадарства беларускага, званага Вялікім Княствам Літоўскім або Літвою.

Асобныя гаспадарствы беларускія.

Балей-меней сыстэматычна докумэнтаваная гісторыя Беларусі пачынаецца ў палавіцы IX ст. Яна заспіянец беларускія плямёны арганізаваны ў свае гаспадарствы. У гэтым часе зьяўляюцца Норманы (Швэды, Норвэгі) на ўсходзе Эўропы. Неўзабаве іхным галоўным асяродкам стаў украінскі Кіеў. Норманы рабяць напады на беларускія княствы з мэтаю грабяжку, у рад-

кім лепшым прыпадку дзеля ўстанаўлення дані. У гэтым часе беларускія княствы прадаўжаюць існаваць пастарому. Зымена настаецы за Валадзімера Кіеўскага ад 980 г., каторы зрабіў спробу заваяваць беларускія гаспадарствы. Ягоную спробу прадаўжаюць ягоныя наступнікі. Войны адбываюцца паміж беларускімі княствамі, з аднаго боку, і украінскімі, на чале якіх было Вялікае Княства Кіеўскае, з другога; ходанье было із зыменнымі шчасціямі, розным у васабных княствах. Скончылася яно перамогаю Беларусаў у tym сэнсе, што беларускія гаспадарствы захавалі сваю самастойнасць. Гэта было хармальна-праўна замацавана на зысьядзе ў северскім месце Любечу 1097 г. Апрача Вялікага Княства Полацкага, каторае й дагэнуль было незалежным, іншыя беларускія княствы абавязаныя былі толькі памагаць Украіне ў яе войнах із турка-татарскімі качавымі народамі. Але Беларусы гэты абавязак спаўнялі вельмі рэдка і адно тады, калі да гэтага былі змушаныя абставінамі. Наадварот, звычайнімі хаўрусынкамі Беларусаў супроць Украінцаў былі турка-татарскія народы — Хазары, Печанегі і асабліва Полаўцы.

Пералічым асобныя беларускія гаспадарствы гэтага перыяду.

Вялікае Княства Полацкае мала тры важныя цэнтры — Полацак, Віцебск а Менск, зь іх найважнейшы быў Полацак. Гэтае княство заўсёды абымала прастору пасльезных, за расійскага часу, губэрнія — усіе Віцебскіе, вялікае часці Магілёўскіе, з выняткам Імсціцлаўшчыны, і ладную часць Меншчыны. Нядоўная паветы Даўгінскі з Браслаўскім належылі да асноўнага ядра Полаччыны, а Вялейскі павет таксама належыў да таго-ж асноўнага полацкага ядра, але яго менскіе часці. У часе свайго найбольшага развою Полаччына абымала на заходзе ўсі заходніе беларускія землі з Вільніяю, Ноўгарадкам, Слонімам, Ваўкавыскам, Гораднам ажно да граніцы з Мазоўшчынай. На паўдні прастора полацкага гаспадарства абымала часць Палесься із Слуцкам, Клецкам а іншымі. Да Полацку належыла таксама ладная часць цяперашняе Латвиі з княствамі Герцыке а Кукейнос ля Дзізвіны. З выняткам колькіх кароткіх перарываў, з каторых толькі адзін у X стг. трываў пара дзесяткіў год, а іншыя адно па колькі год, Полаччына ўвесь час заставалася незалежным беларускім гаспадарствам.

Вялікае Княства Смаленскае абымала ўсю Смаленшчыну ўлучна з Мажайскам а Ржэваю, каторая за расійскіх часоў належы-

ла да Цьверскае губ. Апрача таго, да Смаленскага княства належыла Імсьцілаўшчына і Тарапец у Пскоўшчыне. Да Смаленску цягнула і беларуская часць Цьвершчыны, як Клічай (Асташкава) а інш.

Вялікае Княства Северскае абымала Севершчыну, зн. пасълішую Чарнігаўскую губэрню, Курскую й часць Арлоўскае. Апрача таго, да яго належыла паўднявая часць Магілеўшчыны.

Пад канец XII стг. Смаленскае й Северскае княствы завалодуюць Кіевам і дзержаць яго да татарскага находу.

Княства Турава-Пінскае. Цяжкая была ягоная доля. Спачатку беларускае плямя Дзярвян, што сягала на паўдні да ракі Ірпень, праве прытокі Дняпра, тварыла свае племеннае гаспадарства, зв. Дзэрви з разьвітым палітычным ладам. Цэнтрамі Дзэрваў былі места Віручи (цяпер Аўруч), Іскрасьцень (цяпер Карасьцень) і Малін. Дзярвяне вялі спрадвечныя бязупынныя войны з украінскімі Палянімі. Калі ўкраінцы іх перамаглі ў X стг., то не дапусцілі да ўзнаўлення дзярвянскага гаспадарства. Дзеля таго крыху пасльей паўсталі княства дзярвянска-дрыгвіцкае з цэнтрам у Тураве і Прыпяці. Тураўскае Княства было зыліківдана перамога Яраслава Валадзімеравіча над Тураўскім князем Святаполкам у 1017 г. Просьле гэтага Кіеў узноў не дапусціў да ўзнаўлення самастойнасці Тураўскага Княства, Тураў стаў удзелам Кіева. И толькі ў палавіцы XII стг. з аслабленнем Кіева і ўтратою ім ранейшай ролі, узноўлена была незалежнасць гэтага дзярвянска-дрыгвіцкага гаспадарства з галоўным цэнтрам у тым-же Тураве і меншым у Пінску. Прастораю Турава-Пінскага Княства было Палесьсе.

Вялікае Княства Разанскае. Тварыла яго беларускае плямя Вяціны. Прастора гэтага Княства займала гэตกія нядаўнія губерні: Разансскую, часць Маскоўскай, Тульскую, Калускую і бальшыню Арлоўскай. Разанцы вялі даўгія, упорыстыя й заўзятыя войны з Маскоўцамі, уперад эванімі Суздалцамі. З выняткам часці вяціцкай зямлі, тэй, што на заход ад вышняй Акі, мова Вяцічай зрусыфікаваная, але ў ёй захавалася гэтулькі беларускіх асаблівасцяў, што пра яе былую беларускасць ня можа быць сумлеву.

Вялікі Пскоў. Вялікае беларускае плямя Крывічы стварылі ня толькі чиста свае племеннае гаспадарства — Вял. Кн. Сма-

ленскае, ня толькі часткава племенна-крывіцкае — Вялікае Княства Полацкае, але яшчэ й чиста племенна-крывіцкую рэспубліку — Вялікі Пскоў. Прастора яго была ля воз. Пскоўская і ўздоўж ракі Вялікай належыла да Вялікага Ноўгараду, будучы ягоным удзелам. За вызваленныя Пскоўшчыны Вял. Кн. Полацкае вяло з Ноўгарадам даўгія заўзятыя войны. У 1136 г. Пскоў вызваліўся ад Ноўгараду і стаў незалежным. Ён слыў сваім гандлям і багаццям. Пскоўчыцы адзначаліся непрыязніяй да Ноўгараду, як да гаспадарства, што уперад было іх паняволішы, а пасльей, просьле палітычнага вызвалення Пскова, не хацела дапусціць апрычынца яму царкоўна — маць сваю, асобную ад Ноўгарадзкай, епіскопію.

Крывічы Цьвершчыны. Ладная часць Беларусаў крывіцкае племені была ў Вял. Кн. Цьверскім. Магло ў ім быць Беларусаў і меней трайціны ўсяго жыхарства. Апрача Беларусаў, жыхарамі гэтага княства былі Ноўгарадцы і, хіба, Суздалцы. Подле дагэтульшніх дасьледаванняў выглядае, што Беларусы ў Цьверскім Княсьціве былі ў міншыні, зн., яны належылі да чужога гаспадарства. Але, з другога боку, ведама, што Княства Цьверскае было антагоністычным да Масквы, часта рабіла супречь яе хаўрус із Княствам Смаленскім і Вял. Кн. Літоўскім, каторое яму прыяляла і яго ад Масквы барапіла.

Значайніе менаваных беларускіх гаспадарстваў для палітычнае гісторыі Беларусі вялікае. Не малое яны маюць значаньне і як аргумэнт да ўзнаўлення палітычнай незалежнасці Беларусі. Прыкладам могуць служыць чэскія Судэты. Дарма што яны былі XI—XIII стг. заселеныя суцэльнай масаю німецкіх коленістых, Чэхі ўважалі іх за сваю гісторычную прастору і дапялі, што Судэты із сваімі трыма мілёнамі Немцаў увыйшлі ў 1918 г. у склад Чэхаславаччыны. Тым большае павінны маць значаньне менаваныя беларускія гаспадарствы, як заселеныя ня чужым, а сваім жыхарствам. Адбылі маюць яны і свае слабыя стараны. Аднай ізь іх ё тое, што яны ня былі задзіночышыся, хоць пачуцьцё нацыянальнае супольнасці і палітычнае солідарнасць у іх была і рэдчас прайяўлялася вельмі моцна. Другой слабой старанью ё дадёкі ад нас час іхнага быцця. Дыкэ дзеля гэтага проф. М. Чубаты выказаў нагляд у сваіх артыкулах, друкаваных у 1951 г. у ўкраінскай „Свободе”, што, як аргумэнт гісторычны дзеля

ўзнаўлення ўкраінскага гаспадарства, трэба прыводзіць не гаспадарства старое Кіеўскае Русі, але Галіцка—Валынскае гаспадарства, што трывала 109 год, ад татарскага нахodu 1240 да 1349г.

Вялікае Княства Літоўскае.

Даводы пра беларускую гісторычнае Літвы прыведзеныя мною ў "Ведзе" ў сшытку зь мес. красавіка—чырвіня 1951 г. Дзеля свайго даўгога быцця ад пал. XIII да канца XVIII ст., дзеля свае палітычнае магутнасці, сваіх памераў, культурнае роўні, палітычнага ладу і вытворанага дасканальнага права Вялікае Княства Літоўскае ёсць вялізарным гісторычным аргументам за палітычную незалежнасць Беларусі. Вялікае Княства Літоўскае задзіночыла ў сваіх граніцах усі беларускія землі, з выняткам беларускай часці Княства Ціверскага, але ў гэта часць ды яго цягнула, Цівер была пад ягоным упрыгожваннем і яго абаронаю і якісь час пад ягоным протэкторатам. Можна съмела сказаць, што ніводзін із народаў цяперашняга СССР ня можа пахваліцца такой мінуласцю, якую маюць Беларусы дзякуючы пэрыяду Вял. Кн. Літоўскага. З усіх т. зв. Славян адна Польшча можа раўняцца да Вял. Кн. Літоўскага, у вадных прыпадках яго перавышаючы, у другіх яму ўступаючы. Правам, вайсковасцю, воінскай, нутранай палітыкаю сваіх гаспадароў і свае ўлады наагул Беларусь перыяду Вял. Кн. Літоўскага бяссумлеву перавышала Польшчу. Да XVI ст. Беларусь таксама культурна перавышала Польшчу, пасъля станаўкай культурная перавага была за Польшчай. Да Люблінскай вунії 1569 г. тэрыторыя беларускага гаспадарства была шмат большая за тэрыторыю Польшчы. Маскоўшчына-Расія, ведама, даўжынёю свайго быцця, сваймі памерамі і сваім пасльейшай магутнасцю перайшла Беларусь, але сваім палітычным ладам, сваім правам, а да XIX ст і сваёй культурою яна даёўка асталася ад Беларусі. Што да культурнае роўні народных масаў, дык Беларусь і цяпер перавышае Расію.

Пра тэрыторыяльны развой задзіночанага беларускага гаспадарства мне давялося-б тут сказаць тое, што я карацюсенька напісаў у „Ведзе“ з красавіка-чырвіня 1951 г. Дык тых, што гэтым цікавіцца, адсылаю туды, а тут адно зацемлю пра прылучэнне да яго найдаљышых беларускіх земляў і земляў чужых. Пачынаючы ад гаспадарствавання Вялікага Князя Гедыміна (1316 — 1341) Пскоў належала да задзіночанага беларускага гаспадарства; гаспа-

дары Вял. Кн. Літоўскага бароняць яго сваймі сіламі ваенна ў палітычна, апякующа з боку царкоўнага, садзяць туды за князёў а намеснікаў сваіх людзей. У 1396-7 г. было прылучана да Літвы княства Рэзанскае.

Аўкштота, адна зь дэльвіх часцяў цяперашняе Літвы, была прылучаная да задзіночанага беларускага гаспадарства яшчэ за Міндоўга, першага гаспадара ягонага. У палавіцы XIV ст. былі прылучаныя ўкраінскія землі, а ў другой палавіцы гэтага стагодзьдзя, за Альгерда, беларуское гаспадарства заняло паўночныя берагі Чорнага мора, ад утоку ў яго Дняпра да ўтока Днястра. У 1411 г. была прылучана Жмудзь.

У вапошнія чэцьверці XV ст. настала нягодная коньюнктура для беларускага гаспадарства, яно мусіла ваяваць адначасна із спадкаемцамі татаршчыны Маскоўшчынаю і магутнай у той час Турэччынаю. Дзеля таго ўканцы XV і на пачатку XVI ст. яно траце шмат земляў. Найперш былі страчаны на карысць Турэччыны паўночныя берагі Чорнага мора. Вялікае Княства Рэзанскае было ўзяліжненае ад Масквы ў 1483 г. і сусім зліквідаванае ёю ў 1520 г. Беларускія землі ля вышніяя Акі былі захопленыя Масквою ў 1503 г. У гэтым-же часе былі страчаныя Смаленшчына з выняткамі заходняе часці, Браншчына ў Севершчына з выняткамі меншай часці на заходзе, але ў пачатку XVII ст. Беларусь іх адабралі ад Масквы назад і беларускія гаспадарствавалі граніцы на ўсходзе прасцягіліся за Палянайку а Масальск, за Бранск а Трубчэўск; гэта было да 1667 г., калі яны былі страчаныя Андрусаўскім замірэннем.

Пскоў, узяліжнены ад Масквы ў 1464 г., быў ёю паняволены ў 1509 г. У канцы семдзесятых і пачатку асмідзесятых год XVI ст., у часе вайны з Масквой, Беларусь занялі блізу ўсю Пскоўшчыну, але замірэннем 1582 г. за беларускім гаспадарствам засталася толькі бальшыня Пскоўшчыны з Вялікімі Лукамі, Халмом а інш. Заставаліся яны ў беларускім гаспадарствы да Андрусаўскага замірэння 1667 г.

За вайны з Маскоўшчынаю, зь перарывамі ад 1558-1582 г., ды Швэдамі ў Даніяй, Палякі ў 1569 г. адабралі ў Беларусі ўкраінскія землі (із згодаю ўкраінцаў) і ладнія часці земляў этнографічна беларускіх, наймянш часць Падляшша (пасльейшыя паветы Беластоцкі, Аўгустоўскі і часці іншых), паўднівую часць усходняга Палесься (на паўдня ад пасльейшай адміні-

страцыйнай мяжы Менскай губ. з Кіеўскай губ. а Валыній — прастора ўздоўж р. Вужа, дзе Чарнабыль, Аўруч а інш.) ды не-захопленую Маскалямі заходнюю часць Севершчыны (Любеч а інш.). У 1646 г., гэтая часць Севершчыны была зьевнена Беларусам. У 1772 г. ў часе першага падзелу польска-беларускай Рэчыпаспалітае Расія прысабечыла беларускія землі, лежачыя на ўсход ад Дзівіны, Друі й Дняпра (траха ўсё вайводства Віцебскае, паўночную часць Полацкага, усё Імсьціслаўскае, невялічкую часць Менскага й Інфлянцкае). Другім падзелам Рэчыпаспалітае 1793 г. Расія ізъ земляў беларускага гаспадарства прысабечыла Менскага вайводства, часць Віленскага, Наваградзкага й Берасцейскага. Трэйцім падзелам 1795 г. Расія ад беларускага гаспадарства прысабечыла лятувіскую зямлю і астачу этнографічнае беларуское зямлі, з выняткам Беласточчыны, като-рая была прылучана да Прус, і Бела-Падляскага павету, прылу-чанага да Аўstryі. Беласточчына была прылучана да Расіі 1807 г., а Бела-Падляскі павет у 1814 г., прослье вайны з Наполеонам. Прослье гэтага Бела-Падляскі павет Расія прылучыла да адда-чай ёй польскай Конгрэсаўкі („Царства Польскага”).

Усі вышменаваныя землі, што вялікі час тварылі асобныя беларускія гаспадарствы або вялікі час былі ў задзіночаным бе-ларускім гаспадарсьцьве — Вялікім Княсцільве Літоўскім — ё беларускімі гісторычнымі землямі, а граніцы іх ё беларускімі гіс-торычнымі граніцамі. Зъ менаваных земляў, землі этнографічна беларускія шмат болей часу былі ў сваім беларускім гаспадарсьцьве, чымся належылі да гаспадарстваў чужых.